

<https://doi.org/10.62837/2025.1.120>

ZƏMİNƏ MUSTAFAYEVA
ATU

SÖZ LEKSİK – SEMANTİK VAHİD KİMİ :MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Açar sözlər: söz, dil sistemi, leksik- semantik vahid, forma və məna, morfoloji və fonetik quruluş

Keywords: **word**, language system, lexical-semantic unit, form and meaning, morphological and phonetic structure.

Ключевые слова: слово, система языка, форма и значение, морфологическая и фонетическая структура.

Bizim düşüncəmiz obyektiv reallığı əks etdirir. Bu düşüncə dillə sıx bağlıdır. İnsan gerçəkliyi hiss orqanlarının köməyi ilə dərk edir. Onun əməli fəaliyyəti sayəsində insan şüurunda obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələri haqqında anlayışlar yaranır. Konsepsiya obyektin düşüncəsidir.

Beləliklə, konsepsiya bilik mərhələsidir; bu, bizi əhatə edən obyektiv reallığın şüurumuzda əksidir. Konsepsiya obyekt və ya obyektlər qrupunun ümumi və əsas xüsusiyyətlərini dil vahidi vasitəsilə ümumiləşdirməklə ifadə olunan konkret fikirdir. Məfhum sözdə məna kimi mövcuddur. Məna sözün məzmunudur.(1,8) Anlayış məntiqi kateqoriyadır, lakin söz linqvistik kateqoriyadır. Sözün və terminin mənası vahid təşkil edir. Lakin onlar heç bir halda eyni deyillər, çünki sözün mənası anlayışı ifadə edir, lakin onu tam əhatə etmir. Söz forma və məna birliyi kimi obyektin, hadisənin, xassənin, fiziki prosesin, hissiyyatın və s. təyin edilməsi prosesində yaranır.

Söz səs formasının və məzmununun (mənasının) leksik vahididir. Sözün fonetik forması məna olmadan, məna isə öz növbəsində fonetik qabıq olmadan mövcud ola bilməz. Sözün mənası onun məzmunudur, fonetik maddi formada (formada) qapalı idealdır. Məna reallığın obyektini və ya görünüşünü ifadə edir, bu, obyektiv reallığın görünüşünün xüsusiyyət strukturunun sosial cəhətdən müəyyən edilmiş, fərdlərarası obrazıdır. Sözün mənası anlayışın tələffüzüdür. Sözlərin mənalari reallıq haqqında həqiqi (torpaq, yağış və s.) və ya saxta (tanrı, şeytan, cadugər və s.) anlayışlarını ifadə edir. Termin və məna eyni deyil, öz qanunlarına uyğun olaraq dəyişir və inkişaf edir. Termin öz inkişafında insanlara real reallıq haqqında getdikcə daha dərin biliklər verir. Lakin məna çox vaxt ayrı-ayrı dillərdə əsas terminin işlənməsindən asılı olmayaraq inkişaf edir, buna görə də eyni anlayışları ifadə edən sözlər müxtəlif dillərdə fərqli mənalara verə bilər.

Sözün düzgün və dəqiq tərifini vermək üçün bir çox cəhdlər edilmişdir. Lakin əsas çətinliklər sözün özünün mahiyyətindəki müəyyən ziddiyyətlərlə, xüsusən də

onun “qonşu” dil vahidləri – morfem və sintaktik söz quruluşu ilə bağlı yaranır; müxtəlif tərəfdən baxa bilməklə. Thea Schippan sözün hər biri bir səviyyədə müəyyən edilməsini təklif etdi: leksik-semantik, morfematik, fonoloji, qrafika və sintaktik səviyyələrdə. Th.Şippan sözün mənası məqsədləri üçün “leksik-semantik vahid kimi, formaları əsasda yatan ümumi leksik məna ilə sistemin bir hissəsi hesab edilən paradigmaya birləşən ən kiçik nisbi müstəqil işarə kimi müəyyən edir. (“lüğət sözü” kimi). qrafik və fonemik vahid kimi baş verir. E.M.-dən Galkina-Fedoruk sözü belə tərif edir: Söz eyni zamanda materialı və ideali ehtiva edir. Sözdə material fonetik forma, ideal - sözün mənası, obyektiv reallıq hadisələrini əks etdirən anlayışdır. Söz bir tərəfdən fonetik formada reallaşan reallığın obrazı, əksi, digər tərəfdən ideyanın, məfhumun formalaşmasıdır. Buna görə də söz təfəkkürdə anlayışın mövcudluq formasıdır.(2,8)

Beləliklə, söz morfoloji quruluşdan, fonetik formadan (fonetik forma) və mənadan ibarət dilin ən kiçik əsas vahidi olan leksik vahiddir, yəni sözdə fonetik forma və məna morfoloji şəkildə təşkil olunur. Söz fonetik kompleks və məna vahidi kimi qəbul edilir. Hər bir sözün səs forması (səs kompleksi), anlayışdan fərqli olaraq, obyektin əksi deyil, yalnız bir işarədir, buna görə də müxtəlif dillərin müxtəlif səs formaları bir və eyni anlayışı təcəssüm etdirir: dt. . дерево, ingilis ağac və s

Yansıma obyektlərinə denotatlar deyilir. İnsan şüurunun təsvir etdiyi denotatların (obyektlərin, proseslərin, xassələrin) mühüm xüsusiyyətləri və onlar arasındakı münasibətlər sözün mənasında möhkəmlənir. Bu xüsusiyyətlər birləşərək semantik vahidə, sememə çevrilir. Semem formalaşdırıcıya (səs formasına) təyin edilmiş məna vahididir (sememe = məna)

Motivasiya və ya söz mənasının motivasiyası, formalaşdırıcının seçimi nominativ obyektin müəyyən xüsusiyyətləri ilə şərtləndikdə, formalaşdırıcı (səs bədən) və məna arasındakı əlaqədir. Sözün təyin edilməsinin altında yatan xüsusiyyət adətən sözün daxili forması adlanır: günorta sözünün daxili forması zaman (günün ortası) anlayışını ehtiva edir. Bu termin V.Humbolda gedib çıxır və vətənpərvərlik dilçiliyində A.Potebnya tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. "Daxili forma" termininin bir sıra sinonimik təyinatları var: Etymon, orijinal məna, sözün etimoloji mənası.(3,8) Motivasiya daha dolğun olarsa, məsələn, alınma və ya mürəkkəb sözlərdə olduğu kimi aranjimanı komponentlərə bölmək asan olar: Lehrerzimmer, Versammlung, Gebäude, Fahrer, eingehen, täglich usw işçi otağı, yığıncaq, bina, sürücü, daxil, gündəlik və s. Bir çox sadəlik (kök sözlər) Sinxroniyada əsaslandırılmır, ilkin mənası şərh oluna bilmir, hətta tarixi-etimoloji təhlil də etimonun başa düşülməsinə səbəb olmur, çünki adın əsaslandığı etimonun dildən çoxdan itib. . Bunlar ölü etymonlu sözlərdir. Belə motivsiz sözlərə aşağıdakılar daxildir: şey, göz, qulaq, meşə, dağ və s.. Digər hallarda ilkin mənasını açmaq asan deyil, xüsusi tarixi-etimoloji təhlilə məruz qalmalıdır. Bunlar qaralmış orijinal mənası olan sözlərdir və belə sözlər qaralmış etimonlu sözlər adlanır: latın diskindən

cədvəl (dəyirmi). Digər tərəfdən, bəzi sözlər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, etimoloji motivlidir, yəni onların etimonu asan başa düşülür. Canlı etimona malik belə sözlər asanlıqla etimologiyaya çevrilir: on üç, işçi, iş masası, torpaq və s.

Əgər tarixən adekvat adlandırma motivi, yəni tarixən adekvat daxili söz forması artıq aydın şəkildə müəyyən edilə bilmirsə, şəffaf söz və söz elementlərinə konseptual və ya fonetik uyğunlaşma nəticəsində yeni etimologiya (xalq etimologiyası; yanlış etimologiya/psevdoetimologiya) yarana bilər.(4,8)

Xalq etimologiyası sözlərin əmələ gəlməsindən və genetik əlaqəsindən asılı olmayan, məlum sözlərin fonetik quruluşuna və mənasına təsadüfən mənimsənilməsindən asılı olan semantik motivasiyadır. Xalq etimologiyasına ilkin etimoloji əlaqəsini itirmiş və ya xarici dillərdən götürülmüş sözlərdə rast gəlirik: zəncəfil sözünün birinci hissəsi həyatla bağlı deyil, köhnə formalı çörək termini ilə bağlıdır; Erlikönig adının qızılağac ağacı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, lakin mənşəyini Danimarka ellerkongesini bu şəkildə tərcümə edən şair Herderin səhvinə borcudur. Bunun adı "Elf Kralı" olmalı idi.

Leksik məna mürəkkəb xarakter daşıyır. Söz mənasının müxtəlif növləri var:

1. Denotativ məna obyektiv gerçəkliyin müəyyən görünüşünü ifadə edir, yəni bu görünüşün insan şüurunda təsvirinə əsaslanır.
2. Əhəmiyyətli məna - söz işarəsinin obyektlər sinfi üçün təyinat kimi görünmək xüsusiyyətidir.
3. Konnotativ məna işarələnməyə münasibət, qiymətləndirmə və emosional münasibətlərdən xəbər verir: incə (neytral), əlavə incə (müsbət qiymətləndirən), son dərəcə incə (mənfi qiymətləndirən).
4. Söz ilk məna kimi ayrı-ayrılıqda qeyd olunduqda dil daşıyıcılarının şüurunda yaranan əsas məna. Bu məna birbaşa, uyğun, nominativ məna adlanır.
5. Baş mənadan və ya ikinci dərəcəli mənadan düzələn ikinci dərəcəli mənalar: tülkü "ağıllı adam", sabit söz kompleksi "dolabda bütün fincanlar deyil" və s.. Bu ikinci dərəcəli mənalara ikinci dərəcəli, yersiz, məcazi mənalar da deyilir.

"Seme" sözünün mənasının daha da parçalana bilməyən ən kiçik linqvistik uyğun elementləridir. Onlar leksik və qrammatik mənaları təsvir etmək üçün istifadə olunur. (5,8) Seme bir iyerarxiya təşkil edir. Onlar müəyyən prinsiplər əsasında təşkil edilir. Buna görə də aşağıdakı Seme fərqlənir:

1. Leksemi nitq hissəsi kimi müəyyən edən kateqoriya-semantik semalar: Feillər prosesuallığı, isimlər - konkretliyi, sifətlər - fərqləndiriciliyi bildirir.
2. Söz mənasının konseptual özəyini təşkil edən leksik/fərdi semalar – seme.
3. Tək leksemələri və semələri fərqləndirən semələri fərqləndirən/konkretləşdirən.
4. Münasibətləri, qiymətləndirmələri və emosional dəyərləri ifadə edən qiymətləndirici/konnotativ semalar.

Burada polisemiya və omonimiyadan bəhs etmədən keçmək olmaz. Çoxmənalılıq (qeyri-müəyyənlik, çoxmənalılıq) sözün bir-biri ilə əlaqəli bir neçə

mənaya malik olması və müvafiq olaraq müxtəlif obyektləri təyin etmək qabiliyyəti deməkdir.(6,8)

Çoxmənalılıq dildə geniş yayılmış hadisədir. Dildəki sözlərin əksəriyyəti çoxmənalıdır. Polisemiya bir sıra müxtəlif mənalara (işarələrə) uyğun gələn bir sıra müxtəlif obyektləri (ifadələri) nəzərdə tutur. Polisemiya vahid semantik elementlə ifadə olunan müxtəlif mənaları ifadə edir. Çoxmənalı sözdə leksik-semantik variantlara parçalanan mənə strukturundan danışılır. Çoxmənalılıq ümumiyyətlə, semantik universal, dilin leksik vahidlərinin mərkəzi xüsusiyyəti, bir sistem kimi dilin struktur xüsusiyyəti hesab olunur. Mətn səviyyəsində çoxmənalı sözlər uyğun kontekstlərdə monosemikləşdirilir ki, bu da ünsiyyəti təmin edir. Çox mənalılıq dil realıqla müqayisədə məhdud bir sistem olduğu üçün yaranır. Hər bir dil hər konkret obyektə yeni sözlə təyin edə bilməz.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı 1977
2. Veysəlli. F.Y. German dilçiliyin giriş. Bakı, 2003.ə ə
3. Ж. Лайонз. Язык и лингвистика. М., 2004, с. 273.
4. A. İskos. A. Lenkova. Deutsche Lexikologie .Uçpedqiz.1963.
5. K.A. Levkovskaya. Leksikologiya nemeskoqo yazıka. Moskva
6. https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/STILISTIKA.html
7. Z. Harris. Structural Linguistics. Chicago, 1969.
8. Sosial Kültürel Değişme

Xülasə

Mustafayeva Zəminə

Dilçilik adətən, dil haqqında elm kimi müəyyənləşdirilir. O, dili fenomen kimi götürür. Burada hansı yanaşmadan (diaxron, sinxron, tarixi- müqayisəli və s.) hansı metodların tətbiqindən asılı olaraq aparılan tədqiqatların nəticələri müxtəlif olacaqdır. Dilçilik ilk növbədə “Dil nədir?” sualına cavab verir. Bu zaman 2 cəhət fərqləndirilməlidir: 1.(ümumi insan fəaliyyətinin nəticəsi olan dil; 2) konkret tarixi, sosial və coğrafi şəraitdə formalaşmış dil. Bu 2 məsələ mütləq araşdırılmalıdır.

Z. Harris (1909-1992) yazır ki, bir səyyah vəğzalda dayanan adamdan yol soruşur və o da izah edir. Dildən istifadə edən hər kəs öz dilinin nə olduğunu başa sala bilir. Deməli dildə danışan hər kəs dilin nə olduğunu kortəbii də olsa bilir.(7,8) Ancaq o dilin nə olduğunu bilməz., çünki onun dil haqqında danışmaq üçün hazırlığı yoxdur, yəni dil onun üçün obyekt yox, öz ünsiyyət tələbatını ödəmək üçün alətdir.

Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. İnkişafımız, iqtisadiyyatımız, ailədə, cəmiyyətdə, siyasi, elmi, gündəlik fəaliyyətimiz dillə bağlıdır.

Dili öyrənirik, (ana dili kimi- idarə olunmayan), (xarici dil kimi- idarə olunan), tədqiq edirik, onların təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər, və nəzəriyyələr düşünüb tapırıq (nəzəri dilçilik), vəsait ayırırıq, dildəki defektləri müalicə edirik (defektologiya), dillərdən dillərə tərcümə edirik, tətbiqi problemləri həll edirik (yeni əlifbanın yaranması).

Cəmiyyətin dil problemlərini həll etmək, ölkədə və ölkə xaricində uğurlu nəticə əldə etməyimiz dilləri öyrənməyimizdən asılıdır. (dil siyasəti).

Dil öyrənmək insanın dilə necə yiyələnməsi mexanizmini başa düşüb açmaq demək (die psixolinqvistika).

Dil öyrənmək dünyanın dil mənzərəsini, dillərin qohumluq və tipoloji əlaqələrini aydınlaşdırmaq deməkdir (ümumi və tipoloji dilçilik).

Dil öyrənmək yeni nəzəri modelin işlənilib hazırlanması deməkdir (dil nəzəriyyəsi).

Dil öyrənmək ünsiyyətin necə çatıdığını öyrənmək deməkdir (danışqı aktı diskussiyası).

Prof. Dr. Bozkurt GÜVENÇ, aşağı yukarı aynı şeyi söylüyorlar:

“Toplumda madde ve kavram olarak var olan her şey dilde de vardır. Kültürel ve tarihi miras, ancak dil aracılığıyla yeni kuşaklara aktarılır. Dil, kültürel muhtevanın bir ansiklopedisi, hazinesi ya da sözlüğü gibidir.” (8,8)

Yekun olaraq demək olar ki, dil bütövlükdə geniş mənada insan və heyvan ünsiyyətlərini əhatə edir. Dilçiliyin mühüm vəzifələrindən biri onun əsas obyekt olan sözlü (verbal) ünsiyyəti açıb göstərməkdir. Bu da heyvanların ünsiyyətindən, mimika və jestlərlə (non-verbal) danışqı üsullarından fərqlənir. Dil barədə bütün suallara dolğun cavab vermək üçün işlənilib hazırlanmış ilk nəzəriyyələrdən biri semiotik nəzəriyyədir. O, sosial və mədəni davranışın müxtəlif aspektlərini əhatə edir. Sözlü və sözsüz ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini biz televerilişlərdə görürük.

SUMMARY

MUSTAFAYEVA ZAMINA

WORD AS A LEXICAL-SEMANTIC UNIT: COMPARATIVE ANALYSIS

The word is a lexical unit of sound form and content (meaning). The phonetic form of a word cannot exist without a meaning, and the meaning in turn cannot exist without a phonetic shell. The meaning of the word is its content, the ideal enclosed in a phonetic material shape (form). The meaning designates an object or an appearance of reality, it is a socially determined, inter-individual image of the feature structure of an appearance of objective reality. The meaning of the word is the utterance of the concept. The meanings of the words express real (earth, rain, etc.) or fake (god, devil, witch, etc.) notions of reality. The term and the meaning are not identical, they change and develop according to their own laws. In its development, the term gives

people an ever deeper knowledge of real reality. However, the meaning often develops independently of the development of the underlying term in individual languages, which is why words expressing the same concepts can have different meanings in different languages.

Reflection objects are called denotates. The essential features of denotatas (objects, processes, properties) and relationships between them, which are depicted by human consciousness, are consolidated in the meaning of the word. These features are combined into a semantic unit, a semem. A sememe is a unit of meaning assigned to the formative (sound form) (sememe = meaning)

РЕЗЮМЕ

МУСТАФАЕВА ЗАМИНА

СЛОВО КАК ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Слово является лексической единицей звуковой формы и содержания (значения). Фонетическая форма слова не может существовать без значения, а значение, в свою очередь, не может существовать без фонетической оболочки. Значение слова есть его содержание, идеал, заключенный в фонетической материальной форме (форме). Значение обозначает предмет или явление действительности, это социально детерминированный, межиндивидуальный образ признаков структуры явления объективной действительности. Значение слова есть выражение понятия. Значения слов выражают реальные (земля, дождь и т. д.) или фальшивые (бог, дьявол, ведьма и т. д.) представления о реальности. Термин и значение не тождественны, они изменяются и развиваются по своим законам. В своем развитии термин дает людям все более глубокое знание реальной действительности. Однако значение часто развивается независимо от развития основного термина в отдельных языках, поэтому слова, выражающие одни и те же понятия, могут иметь разные значения в разных языках.

Объекты отражения называются денотатами. Существенные признаки денотатов (предметов, процессов, свойств) и отношений между ними, изображаемых человеческим сознанием, закрепляются в значении слова. Эти признаки объединены в семантическую единицу, семему. Семема – это единица значения, приписываемая формирующему (звуковому) образцу (семема = значение).

Rəyçi: f.e.n.dos. Nəciyeva Nəqiqət